

Маънавият тарғиботчисига ёрдам

АБДУРАҲИМ ЭРКАЕВ

**ОММАВИЙ
МАДАНИЯТ
ВА МАЪНАВИЙ
ТАРБИЯ**

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ ТАРҒИБОТ МАРКАЗИ

АБДУРАҲИМ ЭРКАЕВ

**ОММАВИЙ
МАДАНИЯТ ВА
МАЪНАВИЙ ТАРБИЯ**

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2015

УЎК: 008:37.017.92

КБК: 76.0+87,7

Э 78

Эркаев, Абдурахим

Э 78 Оммавий маданият ва маънавий тарбия / А. Эркаев;
масъул муҳаррир Қ. Қуранбоев; Республика маънавият
тарғибот маркази. – Тошкент: «Маънавият», 2015. – 32 б.

ISBN 978-9943-04-251-3

Кейинги вақтда илмий адабиётда ва матбуот саҳифаларида «оммавий маданият» ҳодисаси, унинг мазмун-моҳияти, жамият ва инсон ҳаётига таъсири хусусида турли фикр-мулоҳазалар илгари сурилмоқда. Аммо, улар орасида мазкур феномен ҳар томонлама чуқур ва ҳолисона таҳлил этилган тадқиқотлар кўп эмас.

Таниқли олим А. Эркаевнинг мазкур рисоласида «оммавий маданият» ҳодисасининг маъно-мазмун, шаклланиш босқичлари, ижобий ва салбий жиҳатлари, Ғарб жамияти ҳаётида тутган ўрни, шунингдек, мамлакатимизда маънавий тарбияни такомиллаштириш масалалари ҳақида фикр юритилади.

Рисола файласуфлар, маданиятшунослар, ахлоқшунослар, маънавият тарғиботчилари ҳамда кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

УЎК: 008:37.017.92

КБК: 76.0+87,7

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р:
сийёсий фанлар доктори Қ. Қуранбоев

Т а қ р и з ч и л а р:
фалсафа фанлари доктори, профессор О. Эргашев
фалсафа фанлари доктори М. Мунавварова

ISBN 978-9943-04-251-3

© «Маънавият», 2015

СЎЗ БОШИ

Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёти ва жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувининг йилдан йил кучайиши кўплаб янги иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маданий алоқаларни, шулар билан бирга янги муаммоларни вужудга келтирди. Глобаллашув суръатлари ортаётган, халқаро рақобат кучаяётган, ахборот технологиялари жадал ривожланаётган, Ғарб оммавий маданияти тез тарқалаётган ҳозирги шароитда она тилимизни, миллий менталитетимизни, маънавий хусусиятларимизни, маданиятимизни асраб авайлаш, ривожлантириш масаласи долзарблик касб этмоқда. Ғарбнинг ўзида оммавий маданиятга нисбатан ижобий баҳолашдан тортиб мутлақ қоралашгача бўлган турлича қарашлар қарор топган. Оралиқда ҳали яна қанчадан-қанча ёндашувларга дуч келиш мумкин.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов ҳақли равишда таъкидлаганидек: «Оммавий маданият» деган ниқоб остида ахлоқий бузқлик ва зўравонлик, идивидуализм, эгоцентризм ғояларини тарқатиш, керак бўлса, шунинг ҳисобидан бойлик орттириш, бошқа халқларнинг неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларига беписандлик, уларни қўпоришга қаратилган хатарли таҳдидлар одамни ташвишга солмай қўймайди»¹. Ушбу иқтибос тарбия муаммосининг ғоят долзарблигидан, «оммавий маданият» ва уни ниқоб

¹ Ислом Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2013, 117-б.

қилиб олган ғоявий бузгунчи «маданий» маҳсулотлар мавжудлигидан, уларни «оммавий маданият» билан чалкаштирмаслик зарурлигидан далолат беради. Давр билан ҳамқадам бўлишни истаган халқларга, мамлакатларга замонавий тараққиёт танлаш учун кўп имконият қолдирмайди: энг сўнгги илмий-техника ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш, урбанизация, оммавий коммуникация воситаларини (ОКВ) ва ахборот технологияларини (АТ) ривожлантириш, жаҳон ҳамжамиятига интеграция бўлиш. Булар эса ҳар бир халқ, мамлакат ҳаётига ўзига хос унификация қилувчи, яъни бирхиллаштирувчи, бир қолипга туширувчи таъсир кўрсатади. Ғарб мамлакатлари ижтимоий-маданий ҳаётига, умуман маънавий дунёсига қараб, Япония, Жанубий Корея, Гонгконг ва бошқа қатор давлатлар мисолида эртага бизни нималар кутаётганини маълум даражада башорат қилиш мумкин. Уларга ғарбча турмуш тарзи, ғарбча қарашлар, ғарб юксак маданияти ва кадриятлари қаторида оммавий маданияти, саёз кадриятлари, баъзи ҳолларда сохта кадриятлари ўта зиддиятли таъсир кўрсатмоқда. Бу ушбу мамлакатлар аҳолисида безовталик уйғотмоқда.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамияти билан алоқалари кучаяётгани ва рақамли технологияларнинг халқимиз турмушига чуқур кириб бораётгани ҳаётимизда оммавий маданиятнинг мавқеи ва нисбатининг ортиб боришига олиб келади. Унинг салбий жиҳатларини минималлаштириш, қулайликлари ва баъзи бир ижобий жиҳатларидан унумли фойдаланиш йўлларини ҳозирданок излашимиз керак. Ушбу масалаларни холис ва ҳар томонлама тадқиқ этиш катта илмий ва амалий аҳамиятга эга. Ғарб мамлакатларининг баъзи бир хатоларини такрорлашимиз шарт эмас. Шу сабабдан рисолада биз кўпроқ ғарб оммавий маданияти ҳақида сўз юритамиз.

«ОММАВИЙ МАДАНИЯТ» ТУШУНЧАСИ: КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА ШАКЛЛАНИШИ

Қадим замонлардаёқ, темир курулларга ўтилгач, одамларнинг турмуш тарзи, фаровонлиги, ўз маънавий ва моддий эҳтиёжларини қондириш имкониятлари ўртасида фарқ кучайиб, ижтимоий табақалашув юз берди. Натижада табақаларнинг ўзига хос маданиятлари вужудга келди. Бунда ақлий меҳнатнинг жисмоний меҳнатдан ажралиб чиқиши мулкий табақаланиш билан бирга катта роль ўйнади. Аста-секин юқори табақалар ва куйи табақалар маданиятлари орасидаги фарқ кучайди. Ўрта асрларда Шарқда, кейинчалик Ғарбда олимлар маданиятни иккига – элита (хос) ва омма (авом) маданиятларига бўла бошладилар.

Ғарб мумтоз фалсафасида (И. Кант, Ф. Шеллинг, И. Фихте, Гегель ва улардан ҳам аввал И. Гердер) биз айнан шундай ёндашувни кузатамиз. Аммо ушбу тушунчаларга батафсил таъриф берилмаган. Хос – элитар маданият жамият киборлари, ўқимишли зиёлилар диди, таъби, маънавий қизиқиши ва эҳтиёжларига мўлжалланган юксак профессионал адабиёт ва санъат намуналари, олий табақаларнинг ижтимоий хулқ-атвори ва муомала-мулоқоти билан боғланган. Омма маданияти эса оддий халқнинг эҳтиёжларини қондирувчи маънавий маҳсулот ҳисобланган. Фольклор, халқ амалий-безак санъати, урф-одат ва анъаналар омма маданиятига киритилган. Бошқача айтганда, оммавий маданият ва халқ маданияти бир ходиса деб тушунилган, улар бир-биридан ажратилмаган ва қарама-қарши қўйилмаган. Ушбу маданиятга

жўн ҳодиса деб бирмунча беписанд қарашлар учраса-да, аслида умумий муносабат унчалар салбий бўлмаган. Халқ оғзаки ижодига эса кўп ҳолларда, айниқса, мумтоз адабиётда ижобий муносабатни кузатамиз. Масалан, буюк рус шоири А.С.Пушкин фольклорни жуда севган. У халқ оғзаки ижодининг бир неча намуналарини қайта ишлаб, оригинал асарлар яратган.

Маданиятни иккига – элитар (юксак) ва оммавий (тубан) маданиятга бўлиш анъанаси бизнинг давргача сақланиб қолди. Аммо оммавий маданият тушунчаси мазмуни ўзгариб, конкретлашди. Энди у қуйи ижтимоий қатламлар маданиятини эмас, кўнроқ оммавий равишда индустриал (саноат) усулларда ишлаб чиқиладиган ва оммавий ахборот воситалари ёрдамида тарқатиладиган, замонавий технологиялар ва қулайликлар шароитида вужудга келган маданиятни англата бошлади.

Замонавий оммавий маданият – жамиятдан бегона-лашган, ўз идентлигини, индивидуаллигини йўқотган, ўзи ҳам маълум бир функцияни бажарувчи механизмга айланган бугунги давр кишисининг ички хоссаси ва эҳтиёжидир. Индивидуаллигидан маҳрум, ақли ва жисмоний кучи товарга айланган кишига ўзига ўхшаган индивидуаллигидан маҳрум этилган, оммавий ҳисобланган маданий маҳсулот керак.

Замонавий оммавий маданиятнинг шаклланиши индустриал жамиятда бошланиб, алоҳида ижтимоий феноменга (ҳодисага) айланиши постиндустриал жамиятда юз берди. Унинг вужудга келишининг, табиийки, ўз моддий-иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, мафкуравий омиллари бор. Энг аввало, бу жараёнга жамият ривожланишининг умумий тенденциялари таъсири тўғрисида ганириш лозим. Капитал миллий чегаралардан чиқиб, трансмиллий компаниялар вужудга келди. Банк-кредит, савдо-сотик, статистик ва бухгалтер ҳисоботларининг, ишлаб чиқариш технологияларининг, истеъмол буюмларининг бирхиллашуви, стандартлашуви юз берди. Бу дунё микёсида

одамлар турмуш тарзига, жамият ҳаётининг бошқа соҳаларига, жумладан, маданий ҳаётга таъсир кўрсатди, жаҳон миқёсида урбанизациянинг кучайишига олиб келди. Шаҳарларда стандартлашган турмуш тарзи қарор топа бошлади.

Оммавий маданият маҳсулотлари кўпроқ бир марта фойдаланишга мўлжалланган. Улар тез унутилади, бозор ва мода талаби асосида ўзгариб, тинимсиз янгилашиб, кўпайиб, технологик жиҳатдан замонавийлашиб, модернизациялашиб бораверади. Унинг ушбу жиҳати ҳам моддий буюмларникига ўхшайди. Технологик эскирганлари ёки модадан чиққанлари иккиланмасдан ташлаб юборилади. Масалан, бутунги кунда грампластинкаларнинг, патефон ва радиоларнинг, тасмали магнитофон ва плёнкали фотоаппаратларнинг, механик ёзув машиналарининг вақти ўтди. Улар ўрнини рақамли технологиялардан фойдаланадиган янги буюмлар эгаллади. Бутунги уяли телефон аппаратларининг ахборот сақлаш хотираси ва ҳар хил операцияларни бажариш тезлиги ўн-ўн икки йил бурунги компьютерларникидан қолишмайди.

Замонавий оммавий маданиятнинг яна бир хусусияти тўғрисида шартли равишда бундай дейиш мумкин: маданиятни ўзлаштириш «китобий шакл»дан кўпроқ «визуал шакл»га, яъни ўқиб-ўрганишдан, ақлий меҳнат қилишдан кўра кўпроқ ТВ, кино, видео, интернет орқали кўришга, томоша қилишга, дам олиш билан бирлаштиришга ўтиб кетди. Бу жуда муҳим белгидир. Зеро, бунда оммавий маданиятнинг, бир томондан, аҳолининг кенг қатламларини ўз таъсири остида сақлаш, улар устидан ҳукмронлик қилиш, тез суръатда тарқалиш қудрати акс этса, иккинчи томондан, инсон онги, тафаккури юксалиши учун аҳамияти пастлиги намоён бўлади. Одамлар бўш вақтини кўпроқ ТВ экран қаршисида ўтказди. Баъзан кафе, клуб ёки стадионга, концерт-шоуларига бориб туради. Лекин улар ўзаро кам мулоқот қилиб, бир-биридан ва жамиятдан тобора бегоналашиб бораётир. Камайиб кетган жон-

ли мулоқот ўрнини кўпроқ интернет ёрдамида амалга ошириладиган виртуал мулоқот тўлдирмоқда.

Визуал оммавий маданият инсон тафаккурини, фантазиясини, тасаввурларини, мавҳум тушунчаларни қабул қилиш, таҳлил этиш ва эслаб қолиш қобилиятини ривожлантирмайди. Буни ҳозирги айрим ёшларнинг китоб ўқимай кўйганида, ўз фикрини тушунарли қилиб ёзма ифода этолмаслигида, оғзаки нутқининг ғализлигида кўриш мумкин. Визуал маданият тайёр стереотип (андозавий) фикр ва ғояларни сингдириб, инсон дунёқарашини, онгини бойитмайди, балки бошқаради. Постмодернизм назариячилари – Ф. Джеймиссон, Р. Барт, Ж. Батай, Ж. Бодрийяр, У. Эко ва бошқалар визуал маданиятнинг ушбу жиҳатларини ташвиш билан қайд этиб, у чинакам ҳаётий реалликда эмас, балки ўзи яратган сунъий реалликда яшашини, «идора этиладиган омма»ни шакллантиришини, бу феноменга нисбатан классик услубдаги таҳлилни кўллаб, кадриятлар нуқтаи назаридан баҳо бериб бўлмаслигини таъкидлайди. Визуал жанрларнинг устунлик қилиш тенденциясини биринчилар қаторида пайқаган Д. Рисмен оммавий маданият «одам-локатор»ни шакллантиришини айтган эди (локатор – радар антеннасининг бошқача номи).

Китоб ўқиш жараёнида инсон асар тилининг, ҳар бир сўзининг мазмунини чақишга, воқеа ва персонажлар муносабатини эса тутиб асарни таҳлил қилишга, баҳо беришга интилади. Китобнинг «матний» мазмуни инсон тафаккури, тасаввури ва фантазиясини ривожлантиради, хотирасини мустаҳкамлайди, дунёқарашини бойитади. ТВнинг «визуал тасвири» эса инсонни чуқур ўйлашга, тафаккур ва фантазиясини ривожлантиришга кўп ҳам ундамайди. Аниқроғи, бунга имкон қолдирмайди. Чунки ТВ орқали намойиш этилаётган манзара ва воқеалар томошабин кўз олдида тайёр. Уларнинг эфирга узатилиш суръати шунчалик тезки, инсон кўраётган ва эшитаётганларини таҳлил қилиб, англаб этиш ва мустақил хулоса

чиқаришга улгурмайди. Унинг тайёр ҳолда сингдирилаётган хулоса ва фикрларни ўйламай-нетмай қабул қилишдан бошқа иложи йўқ. Визуал маданият инсон дунёқарашини, онгини бойитмайди, балки бошқаради. «Учинчи тўлқин» номли машҳур китоб муаллифи Э.Тоффлер визуал маданиятни қабул этишнинг «зэппинг» шакли вужудга келганини таъкидлайди. ТВ ўз кўрсатувларини тинимсиз равишда реклама роликлари билан тўлдириб туриши тўфайли, инсон рекламани кўрмаслик мақсадида пулт тугмачаларини босиб, телеканалларни тўхтовсиз алмаштириши оқибатида унинг онгида қурок, узук-юлуқ ахборот ва таассуротлардан ҳосил бўлган ўзига хос образ шаклланади. Бу образ ақлни, хаёлотни ишлатишни, хабарни англаб олишни талаб қилмайди. Инсон узлуксиз равишда ахборотни «янгилаш», «алмаштириш» билан банд.¹

Индустриал жамият умуман маданиятга, катта таъсир кўрсатди. Постиндустриал, постмодерн, ахборот жамиятларининг таъсири эса янада кучайди. Биринчи галда, бу ҳол маданиятнинг нисбатан кенг тарқалиши, яъни оммалашуви учун шарт-шароит юзага келганида, омманинг умумий савияси ўсганида кўринади. Шу сабабдан америкалик социолог Т. Парсонс ва бошқа бир гуруҳ олимлар оммавий маданиятни ҳимоя қилиб чиққан эди. Уларнинг фикрича, ОАВ орқали миллионлаб кишилар жамиятда кечаётган воқеалардан хабардор бўлади, адабиёт, санъатнинг юксак намуналари, илм-фан ютуқлари билан танишади, билими ва савиясини ўстиради, дунёқарашини кенгайтиради.

Ғарб мамлакатларида узлуксиз давом этган сиёсий, иқтисодий, мафкуравий, ижтимоий-синфий курашлар, турли гуруҳларнинг ҳокимиятга интилиб, ўзаро олиб борган рақобати аста-секин қонун устуворлиги тамойили ва демократик меъёрлар, қоидалар қарор топишига олиб келди. Демократия тизимининг ривожланиши сайловчи-

¹ Э. Тоффлер. Третья волна. – М.: 1999, 278–279-б.

лар овози учун курашни авж олдирди. Шунга мувофик, омма онгига таъсир кўрсатиш усуллари такомиллашди. Маҳсулот рекламаси билан бир қаторда сиёсий реклама ва ташвиқот ривож топиб, ранг-баранглик касб этди. Номзодларни қўллаб-қувватлаб, реклама мазмунидаги сиёсий роликлар, буклетлар, плакатлар, баннерлар чиқарилиши, оммавий концерт ва акциялар ўтказилиши русум бўлди. Булар бари Ғарб оммавий маданиятининг узвий таркибий қисмига айланди. З. Бжезинский, Д. Макдональд, Г. Гэнс, М. Маклюэн ва бошқалар оммавий маданият шахс ривожланишида ва демократик сиёсий институтлар қарор топишида ижобий роль ўйнашини ҳар томонлама асослашга уринди. Д. Белл оммавий маданият туфайли АҚШда мафкуравийликдан холи ғоялар, образлар ва кўнгилхушлик қилишнинг барчага баравар тизими вужудга келаётганини бундан ярим аср бурун эътироф этган эди. Чунки оммавий маданият маҳсулотлари муайян бир табақага, синфга эмас, балки жамиятнинг барча аъзоларига мўлжалланган. Ушбу ҳолат оммавий маданиятнинг ўзига демократик хусусият бағишлашини кўпчилик олимлар қайд этадилар.

Шу сабабдан юқорида айтилганидек, ғарбнинг баъзи олимлари уни тўлиқ оқлаб, универсал аҳамиятини, ҳозирги замон жамиятидаги етакчилигини, демократик характерини, ижтимоий тенгликни ифодалашини эътироф этади. Ғарбнинг бошқа бир гуруҳ олимлари эса, бу фикрга қўшилган ҳолда, оммавий маданиятни қаттиқ танқид остига олмоқда. Яна бир гуруҳ олимлар унинг кучли ва заиф, ижобий ва салбий жиҳатларини баравар ёритишга уринмоқда. Кейинги йилларда ушбу ижтимоий ҳодисани ҳимоя қилиш, оқлаш тенденцияси тадқиқотчилар орасида кучайиб бораётир, аммо масалага бирёклама ёндашиб бўлмади.

Масала ҳақиқатан анча мураккаб, чунки оммавий маданият жуда кўпқиррали, ранг-баранг, зиддиятли ҳодисадир. У жамият ҳаётининг барча соҳаларини – сиёсат ва

давлат идоралари, жамоат ташкилотлари фаолиятидан то алохида фуқароларнинг дам олиши, бўш вақтини ўтказишигача, ишлаб чиқаришдан – истеъмолгача, давлат бошлиқларининг норасмий «галстукларсиз» учрашувларидан – оддий одамларнинг туристик саёҳатларигача кириб борган. Оммавий маданият одамлар ҳаётининг аксарият эҳтёжларини таъминлаши билан умуман олганда ижобий роль ўйнайди. Уларни давр ва жамият талабларига мослаштиради. XX аср бошларида яшаган киши XXI асрга келиб қолса, ўта ҳайратга тушар, шошиб қоларди. Жамият ҳаёти суръатларига, транспорт оқимига, замонавий телекоммуникацияларга, ахборотга, моддий ва маънавий истеъмолга мослашишда жуда қийналарди. Телевизордан, радиодан, магнитофондан, уяли телефондан, компьютердан, электрон почтадан, интернет магазиндан ва хизмат турларидан фойдаланишни билмайдиган, мотоцикл автомобиль, самолёт каби транспорт воситалари, космик кемалар, сунъий йўлдошлар, мобиль алоқа, маиший электротехник буюмлар ҳақида тасаввурга эга бўлмаган инсон ҳозирги жамиятга, унинг талабларига, одамлар ўртасидаги замонавий алоқаларга, мулоқотга мослаша олмайди. Шу сабабдан оммавий маданият инсонни жамиятга мослаштириб, адаптацион вазифани бажаради.

Замонавий истеъмол, турмуш тарзи, яшаш сифати, маиший қулайликлар, ТВ, радио, интернет, ОКВ, электрон алоқа турлари ва шакллари кўпроқ оммавий маданиятга мансубдир. Уларнинг бир қисми юксак ва оммавий маданият диффузияси натижасидир. Баъзи бир демократик сиёсий ва фуқаролик институтлари, айрим демократик қоида, меъёрлар ва амалиёт, фуқароларнинг давлат идоралари, жумладан, олий давлат органлари билан компьютер ва электрон воситалар орқали алоқа қилиши, таклиф ва мулоҳазаларини билдириши, электрон парламентлар ва ҳукуматларнинг ташкил этилиши ҳам оммавий коммуникация воситалари ва у туфайли вужудга кел-

ган замонавий оммавий сиёсий маданият билан боғлиқ ҳодисалардир. Лекин оммавий маданият инсонга кўплаб қулайликлар яратиши билан бирга, унинг онгига зиддиятли, айрим ҳолларда анча салбий таъсир кўрсатади. Оммавий маданият маҳсулотлари одамларнинг истеъмол эҳтиёжларини қондирса-да, уларнинг маънавий дунёси ривожланишига кам таъсир кўрсатади.

Оммавий маданият шаклан мафкурасизлашган бўлса-да, одамлар онгини бошқаришига, «бир ўлчовли», конформист, лоқайд одамларни ҳамда виртуал электрон ўйинлар, компьютер ва мусиқа бандиларига (асирларига) айланган ёшларни, жамиятда истеъмолчилик психологиясини шакллантиришига кўра, мавжуд сиёсий тузумга ва ҳукмрон синфларга хизмат қилади. Бу ғарб олимлари томонидан кўплаб марта қайд этилган ва далилланган. Оммавий маданиятнинг деидеологизациялашуви, яъни мафкурасизлашуви, нисбий характерга эга, кўпроқ унинг ички теран ижтимоий функционал оқибатларига эмас, балки ташқи жиҳатларига – шаклига ва юзаки утилитар, амалий вазифаларига тааллуқли.

ОММАВИЙ МАДАНИЯТНИНГ ИНСОН МАЪНАВИЯТИГА ТАЪСИРИ

Иккинчи жаҳон урушидан кейин – XX асрнинг 50-йилларидан Европада оммавий маданиятни либерал гуманизм нуқтаи назаридан кескин танқид қилиш бошланган (Фромм, Хоркхаймер, Адорно, Беньямин, Моран, Веблен, Рисмен, Маркузе ва бошқалар) эди. Либерал гуманистлар оммавий маданиятни аҳоли онгини бошқариш, шахсни маънавий қарамликда сақлаш, одамларни ўзаро бегоналаштириш, зулм ўтказиш воситаси дея баҳолади. Уларни қўллаб-қувватловчилар турли илмий йўналишларга оид олимлар орасида кам эмас эди. Ҳозир ҳам бу фикрларни қўллаб-қувватловчи танқидчилар оз эмас. Шу ўринда уларнинг айрим баҳоларини эслаш мақсадга мувофиқ: «сароб бахт мафкураси» (Моран), «шахс ҳаракатини ташқаридан бошқариш» (Рисмен), «бир ўлчовли инсон»ни шакллантириш (Маркузе), эрзац-туйғуларнинг (ясама, сохта туйғуларнинг) мафтункор олами (Веблен), «бир тусли кийимдаги, бирхиллашган ва бирхиллаштирувчи, тез алмашинадиган тузилма» (Корнхаузер), «бегоналашувнинг одми компенсацияси» (Фромм), «оммавий» инсонни стандартлаштириш ва конформлаштириш, яъни мавжуд тузумга нисбатан норозилик туйғусидан маҳрум этиш (Миллс), клип-маданият (Тоффлер).

Ҳали интернет тармоғи, замонавий ДВД, «уяли» алоқа ва баъзи ахборот технологиялари кашф этилмаган 60-йилларда француз социолоғи А. Моль бундай деб ёзган эди: «Бугун оддий ишчи ақлини «тўлдириш»да унинг метро

афишасида ўқигани, радиодан тинглагани, кино ёки телевизорда кўргани, ишга кетаётганда газетада кўзи тушган ахборот ёки ҳамкасблари, кўни-кўшниларидан эшитгани кўпроқ роль ўйнайди; мактабдан эса ярим унут бўлган тушунчалар қолади, холос»¹. Эндиликда-чи? Компьютер ва интернет замонида АТ ёрдамида аҳолининг онгини бошқариш, «маъқул бўлмаган» мамлакатларда ижтимоий-сиёсий барқарорликни издан чиқариш, хатто рангли инкилоблар ва давлат тўнтаришлари қилиш имкониятлари пайдо бўлди. Буни 2011 йили қатор араб давлатларида юз берган воқеалар тасдиқлайди. Ўшанда интернет орқали ғалаёнчиларнинг ҳаракатлари мувофиқлаштирилган эди. «Бизнинг давримизда билимлар асосан таълим тизими орқали эмас, балки ОАВ орқали шаклланади», деганида А.Моль ҳақ эди.² Бунга қўшимча қилиб «онги ҳам бошқарилади» дейиш мумкин.

60-йилларнинг иккинчи ярми ва 70-йиллардан бошлаб Ғарб ёшларининг «иккиюзламачи» буржуа маданиятига қарши норозилигини, ўзига хос исёнкорлигини ифодаловчи субмаданият юзага келди. Унга Ғарб олимлари «контркультура» («қаршимаданият») деган ном берди. Қаршимаданият АҚШда кўпроқ Вьетнам урушига, иркий нотенгликка, одамларнинг ўзаро бегоналашувига, бюрократизмга қарши йўналтирилган эди. Ғарбий Европа мамлакатларида эса у буржуа ахлоқининг, оила ва никоҳ меъёрларининг «иккиюзламачилиги»га, эркин жинсий алоқаларнинг тақиқланишига, молпарастлик ва ҳашаматли бой турмуш тарзига ҳамда давлат сиёсатидаги икки хил стандартларга қарши қаратилди. 1968 йилда юз берган талабалар ғалаёни оқибатида Франция президенти де Голь истефога чиқишга (1969) мажбур бўлди.

Ёшлар норозилик ҳаракатининг ўз назариячилари, тақлид учун намунага айланган «доҳий»лари бор эди. Биз

¹ А. Моль. Социодинамика культуры. – М.: 1973, 45-б.

² Ўша асар, ўша бет.

юқорида номларини тилга олган Ч. Миллс, Т. Адорно, Г. Маркузе, Ю. Хабермас каби файласуф ва социологлар шундай назариячилар эди. Улар энди жамиятнинг асосий инкилобий кучи пролетариат эмас, балки люмпенлар, турли маргинал қатламлар, айниқса, ёшлардир деган ғояларни олға сурувчи «янги сўллар» тўғрисидаги таълимотни яратишга уриндилар.

Ёшлар ўз ғоявий раҳнамолари сифатида сиёсий экстремизм назариячиси француз Р. Дебре ва сиёсий зўравонликни бирдан бир мақсад деб эълон қилган Ф. Фанонни тан олди. Одатдагидек, назариячилар олға сурган ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-эстетик ғоялар амалиётчилар томонидан янада бузиб талқин этилди, мавжуд тузумни ва барча анъанавий қадриятларни тўлиқ инкор этиб, тугал нигилизмга ва бемаъниликка айланди. Улар лисоний, ахлоқий, айниқса, сексуал инкилоб яшаш, ёшларнинг турли хил коммуналарини яратиш, наркоманияни ёйиш «буржуа дунёқараши, онги»ни енгишнинг, инсонга ҳақиқий эркинлик ато этишнинг бирдан-бир йўлидир, дея ёшларни чалғитди.

60-йиллар охирида «хиппи», 70-йилларда «панклар» ҳаракати вужудга келди; ушбу феномен 80-йиллар охирида бир муддат яна жонланди. Улар ҳар қандай ахлоқий меъёрларни, ҳатто гигиеник қоидаларни рад этиб, гўёки «табiiй» ҳаёт кечири бошладилар. Оқибатда қаршимаданият (контркультура) аксилмаданиятга (антикультурага) айланди. Аксилмаданият унсурлари оммавий маданиятга таъсир кўрсатди, чунки шахвоний саҳналарни ва шу каби инсоннинг ҳайвоний табиатини очиқ кўрсатадиган кино, видео ва босма махсулотлар легаллашиб олди ва эгаларига катта даромад келтира бошлади. «Сексуал инкилоб» охир-оқибатда гуруҳий никоҳга асосланган «шведча оилалар» ва бир жинсли никоҳларга асосланган оилалар пайдо бўлишига, гей-парадлар ва шу каби ҳодисаларга йўл очди.

Қаршимаданият ва аксилмаданиятнинг ижобий мазмундаги маданиятга, жумладан, оммавий маданиятга бевосита алоқаси йўқ. Аслида улар Ғарб жамиятининг маънавий инкирозига тажрибасиз ёшларнинг ғўрларча ноадекват норозилиги натижасидир. Уни маданият интерференцияси сифатида баҳолаш мумкин. Қаршимаданият ва аксилмаданият бугун тарих сахнасидан тушиб кетди. Бошқача бўлиши мумкин эмас эди. аммо уларнинг баъзи унсурларидан бойлик орттириш илинжида бўлган корчалонлар ҳамон фойдаланмоқда. Ғарб мамлакатлари шаҳарларида секс-шоплар, топлес-барлар, стриптиз-клублар (шу жумладан аёллар учун), гей-клублар анча илдиз отиб кетди. Порноиндустрия вужудга келди. Уларнинг оммавий маданиятга бевосита алоқаси йўқлигини яна бир бор эслатмоқчимиз. Улар фақат оммавий маданиятни ўзига ниқоб қилиб олганлар, холос.

Оммавий маданиятга бирёқлама ёндашмаслик даркор. Унда камчиликлардан ташқари, ижобий жиҳатлар бор. Ҳозирги замон шароитида у бир қатор ижтимоий вазифаларни адо этадики, бу унинг маданий ҳаётда етакчилик қилишини, асосий роль ўйнашини, универсал ижтимоий ҳодисага айланишини белгилайди. А. Костина илм-фандаги мавжуд фикрларни умумлаштириб, оммавий маданиятнинг қуйидаги функцияларини алоҳида ажратиб кўрсатади: 1) одамларни жамият талабларига, турмуш тарзига, мавжуд воқеликка мослаштириш, яъни адаптацион функция; 2) иллюзиялар (хаёлий орзулар) маконини яратиш; 3) ҳимоялаш ва рекреацион (ҳордигини чиқариш ва ўйин билан банд қилиш) механизмини яратиш;¹ 4) истеъмолчилик мафқурасини шакллантириш тизимини яратиш. Оммавий маданиятнинг истеъмолчилик мафқураси механизмини яратиш тўғрисида гапирганда, у асосан реклама орқали одамларни муайян маҳсулотни

¹ А. Костина. Массовая культура как феноме постиндустриального общества. Изд. 5-ос. –М.: 2011.

харид килишга «мажбурлаши»ни эслатиш лозим. Ушбу маҳсулотни сотиб олмасанг, сен гўёки ўзингни ҳозирги замондан ортда қолган, консерватив, диди паст ёки кам таъминланган, ўзини тўлиқ таъминлашга қурби етмайдиган, ҳаётда ўз ўрнини тополмаган, номукамал кишидек сезасан. Кўп ҳолларда истеъмолчи учун маҳсулотнинг ҳақиқатан унга кераклиги эмас, ҳатто маҳсулот сифати ҳам эмас, балки унинг истеъмолчида мавжудлиги, маҳсулотнинг бренди – товар белгиси, қайси компания томонидан ишлаб чиқилгани муҳим ҳисобланади. Бошқача айтганда, реал эҳтиёж учун зарур маҳсулот, унчалик зарур бўлмаган маҳсулот ва модага кирган бренд билан алмаштирилмоқда.

Шу билан бирга, замонавий цивилизациянинг техник қулайликларидан воз кечиб бўлмаганидек, у яратган оммавий маданиятнинг кўпчилик турларидан ва маҳсулотларидан воз кечиб бўлмайди, албатта. Бироқ, ушбу маданиятнинг баъзи кўринишлари, кимор ёки наркотиклар каби, инсоннинг маънавий дунёсини емиришга қодирлигини, айниқса, ёш болалар ва ўсмирлар психологиясига жуда тез таъсир кўрсатишини унутмаслигимиз керак.

Оммавий маданият ижтимоий-маънавий лоқайдлик қаторида миллий урф-одатлар, анъаналар, миллий маданият, янада кенгрок қаралса, миллий манфаатларга нисбатан бефарқликни зимдан шакллантира боради. Ватанпарварлик, фаол фуқаролик, халқчиллик ва миллий ўзлик туйғулари кишида заифлашиб кетади. У ўзини, нари борса, дунё фуқароси, бутун инсоният фарзанди деб ҳисоблай бошлайди, амалда кўпинча бундай ўй-фикрлар ҳам унга ёт бўлади. У энди инфантил, конформист, бефарқ ва лоқайд, шижоати, ташаббуси сўнган инсон. Ҳаёт оқими қаёққа бошласа, шунга эргашади. Ижтимоий ҳолатини ўзгартиришга интилмайди, олдига юксак мақсадларни қўймайди.

Шундай қилиб, оммавий маданият инсонни ҳақиқий, реал воқеликдан, ҳаётнинг реал муаммоларидан чалғи-

тади. Ҳаётини, турмушини сунъийлаштиради, виртуаллаштиради. Бу шахслараро муносабатларга ҳам тааллуқли. Бегоналашиш кучайиб, дўстлик, улфатчилик, жонли мулоқот одамлар ўртасида, биринчи галда ёшлар ўртасида камайиб бораётир. Мулоқот макони энди – интернет. Ўзини, ўзлигини намоён этиш интернетдаги ҳар хил ижтимоий тармоқлар орқали амалга оширилади. Хуллас, оммавий маданият кўплаб кишилар ҳаётида реал воқеликни сиқиб чиқариб, уни виртуал воқелик, виртуал мулоқот билан алмаштирмоқда. Оммавий маданиятнинг инсон ҳаёти ва маънавияти виртуаллашувига таъсирини унутмаслигимиз, бу таъсирини имкон қадар минималлаштириш чораларини кўрмоғимиз лозим. Ёшларни китоб ўқишга қайта ўргатмоқ, мумтоз ва замонавий юксак санъат асарларига қизиқтирмоқ, эстетик ва ахлоқий тарбия савиясини кўтармоқ керак.

Болалар адабиётига, умуман болалар учун мўлжалланган мусиқа, ашула, театр, кино асарлари яратишга эътибор кучайтирилиши, жамиятда бундай асарларни яратувчилар учун пухта ўйланган рағбатлантириш тизими ишлаб чиқилиши керак.

ОММАВИЙ МАДАНИЯТ ВА МАЪНАВИЙ ТАРБИЯ

Тарбиянинг вазифаси инсонни яшашга ўргатиш, авлодлар ўртасида ворисийликни таъминлаш ва инсонни жамият талабларига мувофиқ шакллантириш билан чегараланмайди. Инсон эҳтиёжлари юксаладиган, кенгайган ҳолда такрор тикланадиган мавжудот. Шу сабабдан жамият инсон кўникмалари, билимлари, меҳнат тажрибаси ва маънавий ютуқларини турли усулларда, кўринишларда тўплаб, маданиятда аккумуляция қилиб боради. Тарбиянинг яна бир асосий вазифаси инсонга ўзининг кенгайган ҳолда такрор тикланадиган, мудом ўсиб борадиган эҳтиёжларини қондира олишни, яъни **маданиятни яратишни ўргатишдир**. Бунинг учун эса инсонда яратувчилик, ижодкорлик хислатлари бўлиши керак. **Яратувчилик, ижодкорлик хислатини шакллантириш маънавий тарбиянинг ана шундай вазифасидир.**

Тарбия таълим билан узвий боғланган, аммо уларнинг ҳар иккаласи мухторий характерга эга. Ишлаб чиқариш технологиялари ривожланиш даражаси ва тенденциялари, одатда, таълимда ва тарбияда, кадрлар тайёрлашда ҳисобга олинади. Лекин илмий-техника тараққиёти тезлашиб, технологиялар дастлаб ҳар 15–20 йилда, кейин 5–10 йилда ўзгара бошлагач, таълим ўз ўқув дастурларини тез ўзгартиришга, мутахассис тайёрлашда объектив малакавий талаблардан ортда қолмасликка интилди ва тарбиядан илгарилаб кетди. Тарбия унга эргашолмай қолди. Чунки тарбия барқарор меъёрлар ва баҳоларга таянади, миллий ва умуминсоний қадриятларни ва асл инсоний туйғуларни ёш

авлод онгига сингдиради. Хулоса қиладиган бўлсак, тарбия замонавий цивилизациянинг таракқиёт суръатларига мослашолмай, ёки замонавий цивилизация туфайли янгидан вужудга келган кўнлаб инсонлараро ҳамда жамият ва инсон ўртасидаги муносабатларни ахлоқийлаштиролмай қолди. Асрлар давомида таълим ва тарбия ўртасида вужудга келган мувозанат бузилди. Тарбияловчи таълим, таълим берувчи тарбия деган иборалар энди анча нисбий бўлиб қолди. Юксак маънавиятга алоқадор илмий ва бадиий билимлар ихтисослашуви ҳамда уларни ифодаловчи ғоялар ва образлар тизимининг мудом мураккаблашуви кенг омма тушуниши учун қийинчилик туғдирмоқда. Натижада, уларни содда ифодалашга, кенг омма онгига, савиясига мослаштиришга, оммавий маданият нуқтаи назаридан талқин қилишга ҳаракат бўлаётир. Бу ҳам, ўз навбатида, янги билимларнинг тарбиявий салоҳиятини йўққа чиқармоқда.

Ҳеч бир жамият инсонга ўз имкониятларидан ортик бера олмайди ва талаб қилолмайди, чунки у тарихан ўз замонасининг иқтисодий, илмий-техникавий ютуқлари, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий ва умуман маънавий эркинлигининг эришилган даражаси билан чеклангандир. Бундан бир аср бурунги жамият компьютер ва космик кемалар нималигини билмас, бугунги инсон ҳуқуқлари ва демократик эркинликларнинг кўпчилиги тўғрисида тасаввурга эга эмасди. Халқаро ҳуқуқ ҳам ўта адолатсиз, ривожланмаган эдики, ҳарбий жиҳатдан кучли давлатлар кам кучлиларини очикчасига босиб олиб, ўз мустамлакасига айлантирар эди.

Постмодерн жамиятда олам ҳақида илмий тасаввурлар, ишлаб чиқариш технологиялари, коммуникация усуллари, истеъмол, турмуш тарзи тубдан ўзгариб кетди. Ҳозирги одамлар онги, тафаккури кўп жиҳатдан ота-боболариникидан фарқ қилади. Ахборот-коммуникация технологиялари инсонга аввалги жамиятларга нисбатан кўпроқ имконият яратди. Лекин, афсуски, бу имкониятлар орасида инсон нафси ва ҳирсини рағбатлантирувчи, маънавиятини ич-ичидан емирувчи омиллар ҳам бор.

Инсон маънавиятининг емирилиш тенденцияси қандай пайдо бўлди? Нега замонавий тараққиёт, истеъмол, ахборот-коммуникация технологиялари, улар вужудга келтирган виртуал воқелик ва оммавий маданият потенциал тарзда инсоннинг ўзига хавф солмоқда? Бу саволларга аниқ жавоб йўқ. Жавоб топиш учун ҳар томонлама махсус тадқиқотлар олиб бориш керак.

Инсоният маънавиятига таҳдид солаётган, ғарбнинг маънавий инқирозига сабаб бўлган омиллар фақат замонавий цивилизация келтириб чиқарган оммавий маданият ва ахборот коммуникация технологиялари, «ахборот портлаши», виртуал воқелик ва шу кабилардангина иборат эмас. Уларнинг ўзи илмий-техника тараққиёти оқибатидир. Жамиятнинг моддий-иқтисодий ривожланиш даражасига унинг маънавий, тарбиявий савияси мувофиқ бўлсагина, инсон ривожини учун имкониятлар кўпаяди. Агар ортида қолса, инсон нафс ва хирс тутқинига, эҳтирослари чегара билмайдиган истеъмолчига айланади. Ғарбда инсоннинг истеъмолчилик иштаҳаси шу даражада ўсиб кетдики, у ўз-ўзини ҳам, ўз табиий ва ижтимоий яшаш муҳити – ойкуменасини ҳам емира бошлади. Дарҳақиқат, маънавиятга таҳдид инсонга таҳдиддир.

Инсон тарбиясида, шакл-шубҳасиз, дин катта аҳамият касб этиб келган. Айниқса, ўтмиш жамиятларида, ўрта асрларда мафкура, эътиқод ва таълим-тарбия масаласида дин етакчи институт бўлган. Янги даврда диннинг ушбу борадаги мақоми ўзгарди. Жаҳоннинг аксарият мамлакатларида диний ташкилот давлатдан, мактаб диний ташкилотдан ажратилди. Давлат ва жамият институтлари тўлиқ (диний жамоалар ва баъзи бир ташкилотлардан ташқари) секуляризациялашди, яъни дин ва черков (мачит ва ҳ.к.) таъсиридан халос бўлди. Шахс тарбиясида диннинг ролини бирёқлама ижобий ёки салбий баҳолаш нотўғри. Дин инсоннинг маънавий тарбиясида катта роль ўйнаган. Ҳозир ҳам баъзи тарбиявий масалаларда унинг фойдали салоҳияти сақланиб қолган. У одамларга эзгулик ва ёвуз-

лик, виждон, ҳалол ва харом, гуноҳ ва савоб, жаҳолат ва маърифат каби тушунчаларини фарқлашда, эзгуликка интилишда, ёмонлик ва гуноҳдан ўзини тийишда ва шу каби кўплаб ҳолларда ёрдам беради.

Диннинг инсон тарбиясидаги аҳамияти ҳақида гапирганда, ғарбнинг секуляризациялашган жамиятидаги баъзи бир ахлоқий бузуқлик, фахш, биржинсли никоҳлар ва сексиндустрия кабиларни яна бир бор эсламасликнинг иложи йўқ. Худога ишонмаслик нималарга олиб келиши мумкинлиги масаласи XIX аср охири чораги мутафаккирларини безовта қила бошлаган эди. Буюк рус ёзувчиси Ф. Достоевский «Ака – ука Карамазовлар» романида Иван Карамазов ва бир неча песроножлар номидан: «Агар худо йўқ бўлса, унда ҳамма нарса, ҳатто одамхўрлик мумкин»,– деган хитоб билан жамиятни огоҳлантиришга уринган эди.

Немис файласуфи христиан динининг ашаддий танқидчиларидан бири Ф. Ницше ғарб маънавий ҳаёти ва эътиқодининг иккиюзламачилигини, одамларнинг худого ишонмай кўйганини назарда тутиб: «Худо ўлди»,– дея хитоб қилиб, унинг ўрнини Худо ва инсон хислатларини ўзида бирлаштирган – суперинсон эгаллаши лозим деган ғояни илгари сурган эди. У «Зардушт таваллоси» асарида ёзади: «Оҳ, мушфиклар ўртасидаги телбалиқдан ҳам ортиқроқ телбалиқ бормикин дунёда?

Барча севгучиларнинг алам-азоби курсин, уларнинг раҳм-шафқатдан ўзга чўккиси йўқ.

Бир куни иблис шундай деди: «Ҳатто худонинг ҳам ўз дўзахи бор – бу унинг одамларга муҳаббати».

Яқинда унинг шундай деяётганини эшитдим: «Худо ўлди¹; одамларга раҳм-шафқати боис худо ўлди «Ницшеннинг инсон ва Худони ўзида бирлаштирган суперодами – турлича, жумладан салбий, бошқаларга ўз ҳукмини ўтказишга қодир, зўравон мазмунда ҳам талқин қилиниши

¹ «Жаҳон адабиёти» журнали, февраль 2004, 11-6.

мумкин. Шу сабаб гитлерчилар Ницше сиймосида ўз мафкурасини, унинг суперодамида эса дунёга эгалик қиладиган олий ирқ вакили – блондин бестия (малла соч иблис) – фашист йигити идеалини кўрган эди. Бунга, албатта, Ницше айбдор эмас. Лекин Ницшенинг эзгуликдан ва ёвузликдан устун турадиган, Худо ва инсонни ўзида бирлаштирган одами уни салбий мазмунда тушунишга ўрин қолдиради.

Достоевский қаҳрамони Иван Карамазов ҳам «инсон – худо» ғоясини илгари суради. Ницше асари Достоевский романидан (1878–1880 йиллар) уч йил кейин ёзилган (1883–1884 йиллар). Лекин Ницшенинг Достоевский асарини ўқигани даргумон. Демак, ушбу ғоя зиддият ва қарама-қаршиликларга тўла, динсизлик авж олаётган ғарб учун ўша даврда пишиб етилган эди.

Ницше дард чекишни ҳамдардлик қилишга қарши кўяди. Дард чекиш инсонга ўз-ўзини енгишда ёрдам беради (Selbstüberwindung), ўз устидан ҳукмронликни оширади. Ҳамдардлик, аксинча, кучсизлантиради, «ҳукмронликка интиладиган иродани» камайтиради. Ницше қарашларида «ҳукмронликка интиладиган ирода» тушунчаси марказий ўрин эгаллайди. Ницшега вульгар социал-дарвинизм ғоялари анча-мунча таъсир қилган кўринади. Яшаш учун кураша оладиган, ҳукмронлик қилишга қодир одамнигина у яшашга ҳақли деб ҳисоблаган. «Антихристианин» асаарида куйидаги фикрларни олға суради:

«Нима яхши? – Инсонда куч ҳиссини, ҳукмронликка интиладиган иродани, қудратни оширадиган барча нарса.

Нима ёмон? – Ожизликдан келаётган барча нарса.

Бахт нима? – Ўсаётган куч, ҳукмронлик ҳисси, янги тўсиқ енгиб ўтилаётганини ҳис қилиш.

Қониқиш эмас, йўқ, – кўпроқ куч, кўпроқ ҳокимият! Тинчлик эмас – уруш, эзгулик эмас – жасорат (Ренессанс услубидаги эзгулик, ахлоқийлик билан аралашмаган – *virtu*).

Ожизлар ва мажруҳлар ўлиб кетсин – инсонсеварлигимизнинг биринчи қоидаси. Уларга яна ўлишларида кўмаклашмоқ керак.

Ҳар қандай иллатдан нима зарарлироқ? – Ожизларга ва мажруҳларга ҳамдардлик – христианлик»¹. Инсон табиати-га индустриал жамият тажовузини Достоевский ва Ницше каби мутафаккирлар XIX асрдаёқ пайқаган эдилар. Ўтган сал кам 1,5 асрда вазият анча кескинлашди. Постмодерн жамиятида илмий-техника тараққиёти, ахборот-алоқа технологиялари, ахборот хуружи ва таҳдиди инсонни жуда оғир аҳволга олиб қўйиши мумкинлиги аёнлашмоқда. «Биз одамларга ўхшаб ишлайдиган машиналар барпо эта-миз ва машинага ўхшаб ҳаракат қиладиган одамларни яра-тамиз. Ўн тўққизинчи асрда қул бўлиб қолиш хавфи мав-жуд эди, йигирманчи асрда бу хавф йўқолди, лекин бошқа хатар – роботларга айланиб қолиш хавфи туғилди»², – деб ёзган эди Э. Фромм. XXI асрда кейинги хавф янада кучай-ди. Инсон энди ҳатто роботга эмас, компьютер ва глобал алоқа тизимининг, тармоғининг бўлакчасига, мурватига, айланиб қолиш хавфини сезмоқда.

Ғарб маънавий инқирозининг асл ва чуқур сабабла-ри жамиятнинг секуляризациялашувидами деган савол-га аниқ жавоб бериш қийин. Секуляризациянинг маълум таъсири борлиги шубҳасиз, аммо бизнинг назаримизда, асосий сабаб ғарб индустриал жамиятида инсоннинг ашаддий моддий эксплуатация қилингани ва ҳўрлангани натижасида синфий кураш, инкилоблар ва урушлар авж олиб, XX асрда фашистик ва большевистик катағонлар, жаҳон урушлари, уларнинг асоратлари, постиндустриал жамиятда маънавий бегоналашувнинг янада кучайиб, глобал муаммолар, айниқса, ядро уруши хавфи ва бошқа кўплаб таҳдидлар инсон онгига, тафаккурига, ижтимоий идеалларига салбий, емирувчи таъсир кўрсатди.

¹ Ф. Ницше. Антихристианин. Опыт критики христианства // Сумерки богов. –М.: 1990, 19-б. (Ф. Ницше ўз асарини «Анти-Христ» деб атаган. Христиан динида Анти-Христ деганда шайтон тушунилади. Шу боис рус таржимони асарнинг мазмунидан келиб чиқиб, унинг номини Антихристианин деб ўгирган – А.Э.)

² Эрих Фромм. Инсоннинг ҳозирги ҳолати // «Жаҳон адабиёти». Март 2000, 116-б.

Тахминий ҳисобларга кўра, фақат икки марта содир бўлган жаҳон урушларида 60 миллиондан ортиқ киши ҳалок бўлган. Уруш пайти ва урушдан кейинги вайронагарчилик, ишсизлик, очлик, қашшоқлик, кун кўриш учун баъзи кишиларнинг ўғирлик, талончилик, қотиллик, қаллоблик қилишга ёки аёлларнинг фоҳишалик билан шуғулланишга мажбур бўлгани, гиёҳвандлик ва ичкиликбозлик ўсгани ва ш.к.лар ғарб маънавиятини издан чиқарди. Анъанавий қадриятлар тизими ўзгара бошлади. Ўша даврнинг таниқли мутафаккири Эрих Фромм, нафақат Худо, инсон ҳам ўлди, дейишга жазм этди. Албатта, Фромм сўзларини мумтоз маънавий қадриятларга содиқ инсон қолмаётир, энди кўпчилик ўз худбин манфаатларини ҳамма нарсадан устун қўймоқда, деган надомат мазмунида тушунмоқ керак.

Ғарб одами инстинктив тарзда ҳаёт лаззатларидан татиб қолай, эртага ҳамма нарсадан жудо бўлиб қолишим мумкин қабилида ўзини тутган. Индустириал жамият оёққа тураётган дастлабки бир – бир ярим аср мобайнида меҳнат муҳофазаси йўлга қўйилмаган, ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисалар кўп бўлган. Ишчилар бўлар-бўлмас баҳоналар билан жаримага тортилган, норозилар маошидан, иш жойидан ажралган. Шу сабабдан синфий қарама-қаршилик қарор топиб, тез-тез иш ташлашларга, стачкаларга, қўзғолон ва инқилобларга олиб келган. Ишлаб чиқарган маҳсулотидан тўлиқ бегоналаштирилган пролетарий анъанавий қадриятларга – эзгулик, адолат, ҳалоллик, садоқат, меҳр-оқибат, ҳақ ва ҳақиқатга ишонмай қўйган. Мулкдан, меҳнат натижасидан бегоналаштирилиш маънавий бегоналашиш учун замин яратган.

Постиндустириал, постмодерн жамиятларида мулкдан бегоналашиш маълум даражада бартараф этилиб, ўрта синф вужудга келган бўлса-да, маънавий ҳаётдаги бегоналашув ва кўпчилик салбий тенденциялар сақланиб қолди, улар ёнига янгилари қўшилди. Чунки маданий маҳсулотлардан кўпроқ дам олиш, кўнгили очиш восита-

сига айланган маҳсулотларга эҳтиёж тез ортди. Уларни ишлаб чиқарувчилар катта фойда олдилар. Маданият маҳсулотлари товарга айланди. Ижтимоий муҳит ва хавф-хатарнинг салбий таъсири секуляризация таъсиридан кучлироқ бўлиб чиқди. Чунки секуляризация алоҳида инсоннинг диндор бўлишига, черковга қатнашига монелик қилмайди. Фақат жамият ҳаётига черков ва динни аралаштирмайди. Ибодатни, эътиқодни ҳар кишининг хусусий иши деб ҳисоблайди.

Гуманизм ғоясини нотўғри талқин қилиб, мавҳум антропоцентризм билан амалда алмаштириш, инсон ҳуқуқларини унинг ахлоқий масъулигидан, маънавиятидан ажратган ҳолда ижтимоий муносабатларининг асосий мезонига айлантириш ғарб маънавиятининг инкирозигагина эмас, ҳатто ғарб кишиси инсоний табиати ўзгаришига сабаб бўлаётир. Шу ўринда ғарбнинг бир қатор файласуфлари фикрига қулоқ тутиш фойдадан холи эмас:

– Мумтоз инсон ер юзидан йўқолиб кетаётганга ўхшайди, онги сифат жиҳатдан ўзгарган янги субъект эса воқеликни моделлаштиришда, уни ўз ақл-заковати ва руҳияти ёрдамида яратишда қатнашмаётир,– дейди М. Фуко. Ж. Деррида эса, инсонни ўраб турган дунё унинг учун ҳал қилиб бўлмайдиган «муаммолар йиғиндиси»дир, деб қўшимча қилади. Ж. Ф. Лиотар фикрига кўра, инсон борлиқнинг онтологик асосларидан маҳрум, у ўз-ўзини ва атроф-муҳитини легитимлаштиришнинг инкирозини бошдан кечирмоқда. Ж. Бодрияр «бизнинг образлар ва белгилар тизимимизда» буюк гуманистик мезонлар «ўчирилган» бўлиб чиқмоқда, дея хулоса қилади. Ушбу муносабат билан ғарб оммавий маданияти «бир ўлчовли инсонни» шакллантириши тўғрисидаги Х. Маркузе сўзларини, «оммавий» инсонни стандартлаштириш ва конформлаштириш тўғрисидаги Ч. Миллс, «одам-локатор» тўғрисидаги Д. Рисмен ва ниҳоят, Фроммнинг яна бир бор «инсон ўлди» деган сўзларини эсланг! Бунга яна Ж. Оруэлл, О. Хаксли, Р. Брэдберн, Р. Шекли каби ёзувчиларнинг антиутопия жанрида ёзилган бадий асарларида тасвирлан-

ган одамлар образларни кўшимча қилиш мумкин. Кўри-
ниб турибдики, ғарб олимлари, ёзувчилари ташвиш билан
замонавий инсон мумтоз тушунчадаги инсондан баъзи
бир салбий маънодаги камчиликлари, маънавий-маданий
кадриятларига кўра фарқ қилишини қайд этмоқда.

Виртуал воқелик, симулякрлар дунёси, компьютерда-
ги уларнинг кўпвариантлиги ушбу олам билан боғланиб
қолган кишининг анъанавий қарашларини, кадриятлар
тизимини, қабул қиладиган қарорлари, хулқ-атвори оқи-
батларига нисбатан унинг **жавобгарлик ҳиссини за-
ифлаштириб юборди**. Реал ҳаётда инсон кўнинча ўз
қарорлари, қилмиши оқибатларини ўйлаб кўради, ўзига ва
бошқаларга беҳуда зарар келтирмасликка ҳаракат қилади
(ган бу ерда жаҳл устида ёки экстремал ҳолатда нотўғри
иш қилиб қўйиши ҳақида эмас, балки унинг ҳаёт кечи-
риши давомидаги хулқи, фаолияти ҳақида кетяпти). Вир-
туал воқеликда у ҳар қандай масъулиятдан холи. Истаган
қарорни қабул қилиши мумкин. Агар у муваффақиятсиз
чиқса, бошқа вариантни танлайди. Керакли вариант то-
пилмагунча, шу ҳолат давом этаверади. Бунга оддий жўн
мисол қилиб электрон ўйинларни келтириш мумкин.

Виртуал воқеликнинг кўнвариантлиги ва файлларни,
ахборотни чексиз алмаштириш имкониятлари инсонни ўй-
лаб таҳлил қилиш, ягона тўғри вариантни топиш ташвиш-
ларидан кутултирмоқда. Бу охир-оқибатда инсоннинг ўз
хатти-ҳаракати учун, реал ҳаётга тўғри муносабатда бўли-
ши учун масъулиятини пасайтирмоқда. Чунки у реал ҳаёт
ва хаёлот ўртасидаги, реал ва виртуал воқеликлар ўртаси-
даги фарқни ажратолмай қолмоқда. Айниқса, ёш болалар-
да бу кўп кузатилмоқда. Ғарбдаги айрим болалар электрон
ўйинлардаги «қаҳрамонлар» сингари кўлига қурол олиб,
синфдошлари, ўқитувчилари ёки кўчадаги одамларга ўқ
очган ҳоллар учраб турибди. Олимларни ташвишланти-
раётган масалалардан бири кейинги авлодларда сақланиб
қоладиган масъулият жамият ва инсон нормал ривожла-
ниши учун етарлича бўладими?

Биз замонавий цивилизация, у туғдирган технологиялар, оммавий маданиятдан воз кеча олмаймиз. Лекин уларнинг инсонга салбий таъсирини минималлаштиришга эришмоғимиз керак. Бунинг учун таълим-тарбия, биринчи галда маънавий тарбия мазмунини, усул ва воситаларини замон талабларини ҳисобга олиб, такомиллаштириш зарур. Маънавий тарбия инсоннинг асл табиатини мустаҳкамлаш ва янада ривожлантиришга қаратилган. Инсоннинг асл табиати ҳақида гап кетганда, одатда қуйидагиларга урғу берилади:

– инсон онгли, ақлли мавжудот;

– инсон биоижтимоий мавжудот, у фақат жамиятдагина шаклланади, жамиятдан ташқарида инсон боласи ҳалок бўлмай қолганда ҳам, ҳайвондан фарқ қилмайдиган мавжудот бўлиб етишади;

– инсон яратувчи мавжудот. Ҳайвон табиатини ўзгартирмайди, фақат унга борлиги туфайли биологик хилма-хиллик бағишлайди, у табиат берган маҳсулотни истеъмол қилади. Инсон эса ишлаб чиқариш қуроллари яшадан, яшаши учун шарт-шароит яратиш (бошпана қуриш, кийим-кечак тикиш) ва овқатланишгача табиат маҳсулотларини қайта ишлайди, улардан ўзига керакли маҳсулот яратади;

– инсон эҳтиёжлари узлуксиз ўсадиган, юксаладиган мавжудот. У ўз эҳтиёжларини англашга ва уларни қондириш учун муайян мақсад қўйишга, режа тузишга, яратувчилик билан шуғулланишга қодир. Бундай хислат ҳайвонда йўқ.

Инсоннинг онги, тафаккури унинг учун биринчи моҳиятли белги экан, маънавий тарбия, аввало, уларни янада ривожлантиришга, юкалтиришга хизмат қилиши керак. Инсон онги мураккаб, кўпқаватли тузилмага эга. Унинг пойдеворини инсоний туйғулар: уят, ор-номус, меҳр, гўзалликдан, мардлик ва жасоратдан завқланиш, яхшилиқдан қувониш, ёмонликдан азобланиш, ўзи ноҳўя ёки ноҳақ иш қилиб қўйса, хижолат чекиш, виждонан

қийналиш, яхши ишдан мамнун бўлиш, ҳақиқатга, адолатга интилиш каби туйғулар фақат инсонга хос. Улар инсон маънавиятининг ажралмас қисмидир.

Инсон туйғулар, ҳис-ҳаяжон билан чекланиб қолмайди. У ўзининг ижобий ва салбий туйғуларини келтириб чиқарган сабабларни, туйғулар объектини таҳлил қилади. Уларга баҳо беради, улар тўғрисида фикр юритади. Шундай қилиб, туйғулардан бошланган онг аста-секин юқори босқичга – тафаккурга ўтади. Масалан, ўзини бир дам бахтли сезган кишида маълум вақтдан кейин бу кайфият ўтиб кетади. Бундай кайфият турли вазиятларда, турли сабабларга кўра бир неча бор такрорланиши мумкин. Инсон ўйлай бошлайди «бахтнинг ўзи нима?» Бирор нарсага муҳтож, айтайлик бошпанаси, чўнтагида пули йўқ инсон ўзини бахтсиз сезади. Ишда омади юришмаган ёки уйида тинчи йўқ киши ҳам. Хўш, бахт нима? Моддий фаровонликми, оиладаги барқарорликми, хузур-ҳаловатда, лаззатда яшашми, хизмат поғоналари бўйлаб ўсишми, шон-шухратга сазовор бўлишми? Бу саволларга жавоб излайди. Мулоҳаза юритади. Хуллас, инсон туйғулари аста-секин унинг тафаккурига мурожаат этиб, уни фаоллаштиради.

Туйғулар, ҳис-ҳаяжонлар, кечинмалар инсоннинг кўнгил дунёсини, тафаккур эса ақл дунёсини ташкил этади. Уларни бир-биридан ажратиш ёки бир-бирига қарама-қарши қўйиш ҳолатлари учраб туради: «кўнгил билан яшаш керакми, ё ақл билан» кабилида мунозаралар уюштирилади. Чунки айрим кишилар ҳаётда асл инсоний туйғуларга беписанд қарайди, рўзгор ва иш ташвишлари билан банд бўлиб, уларни унутади. Айримлар кўпроқ ўзига фойда берадиган йўлни танлайди. Ор-номус, виждон деб, зарар кўрайми деб, гўё «ақл билан иш тутади».

Маънавий тарбиянинг мақсадларидан бири инсоннинг кўнгил ва ақл дунёсини мувозанатга келтириш, уни нафс ва ҳирс домига тушиб қолишдан асрашдир. Инсон ижтимоий мавжудот сифатида бошқа инсонлар билан, оиласи, маҳалласи, меҳнат жамоаси, юрти, мамлакати ва

бутун жамият билан яқиндан боғланган. Бинобарин, тарбиянинг асосий вазифаси инсонни ўз-ўзи билан, оиласи, жамоаси, бутун жамият ҳамда табиат билан уйғун яшашга ўргатишдир. Маънавий тарбиянинг ҳар бир йўналиши ва шакли бир-бирини тўлдиради, уларнинг ҳар қайси ўз усул ва воситаларига эга. Улар бир-биридан ажратилмасдан, маънавий тарбия яхлит комплекс тизим сифатида йўлга қўйилиши лозим. Энг асосийси, ҳозирги постмодерн жамияти талаблари ва инсонга таҳдидларини ҳисобга олиб, тарбияни яна таълимга яқинлаштириш, **бунинг учун тарбиянинг янги концепциясини ишлаб чиқариш зарур.**

Таълим эса тарбияловчи таълимга айланиши лозим. Зеро, ҳақиқий тарбия, жумладан, диний тарбия ҳам биринчи ғалда эҳтиросларга ва насиҳатларга эмас, балки объектив билимларга асосланади. Етарли билимларга эга бўлмаган киши, биринчидан, осонгина ҳар хил бидъат ва хурофотлар, ғаразли тарғибот таъсирига тушиб қолади. Чунки, эшитаётган, кўраётган ҳодисани тўғри таҳлил қилиш, баҳолаш ва нотўғри жиҳатларини аниқлаш унинг учун қийин. Иккинчидан, унга **ҳаётни теран англашда, уни моделлаштириш ва ўзгартиришда** билим етмай қолади ва унинг яратувчанлик, бунёдкорлик салоҳияти пасайиб кетади. Шу сабабдан ҳар бир авлоднинг ижтимоий ва ижодий фаоллигини ўрганиш мақсадида социометрик кўрсаткичлар ва индикаторлар ишлаб чиқиб, тадқиқотлар натижасини таълим ва тарбия жараёнида ҳисобга олиб бориш зарур. Шундагина Президентимизнинг мафкуравий иммунитетни шакллантириш, маънавий жиҳатдан эркин, ўз ҳуқуқларини яхши танийдиган, боқимандаликнинг ҳар қандай кўринишини ўзи учун ордеб биладиган, ўз кучи ва ақлига ишониб яшайдиган, айна замонда ўз шахсий манфаатларини жамият манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган шахсни тарбиялаш бўйича қўйган вазифаларини самарали амалга ошира оламиз, оммавий маданиятнинг маънавий таҳдидларини минималлаштиришга эришамиз.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	3
Оммавий маданият тушунчаси: келиб чиқиши ва шаклланиши	5
Оммавий маданиятнинг инсон маънавиятига таъсири	13
Оммавий маданият ва маънавий тарбия	19

АБДУРАҲИМ ЭРКАЕВ

**ОММАВИЙ МАДАНИЯТ ВА
МАЪНАВИЙ ТАРБИЯ**

Тошкент «Маънавият» 2015

Мухаррир *Б. Умаров*
Мусаввир *Ш. Соҳибов*
Мусахҳиҳ *О. Пардаев*

Компьютерда тайёрловчи *И. Аҳмедов*

Лицензия АИ №189, 10.05.2011 й. да берилган. Босишга 25.05.2015 й. да рухсат этилди. Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 1,68. Нашр т. 1,98. 1000 нусха.
Буюртма № 15-60. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти босмахонасида чоп этилди.
100047. Тошкент, Тараққиёт 2-берккўча, 2-уй. Шартнома 23–15.

Manovijayal

ISBN 978-9943-04-251-3

9 789943 042513